

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.16>

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ

Бойчук О.І.,

аспірант 1-го курсу

Приватного вищого навчального закладу

«Європейський університет»

Бойчук О.І. Історичний аналіз становлення та розвитку принципу свободи договору.

У статті здійснено глибокий аналіз принципів свободи договору, що є фундаментальним принципом цивільного права, від її історичного зародження до сучасного стану та викликів. Починаючи з римського права, через середньовічну юридичну думку та кодифікації XIX століття, простежується еволюція свободи договору. Приділено увагу працям видатних мислителів, таких як Джон Локк, Адам Сміт та Фрідріх Гаєк, які заклали основи для розуміння договірної автономії та економічної свободи.

Окремий розділ присвячено ролі Європейського Союзу у сучасному розвитку договірних права. Впровадження директив та регламентів, зокрема Директиви про права споживачів (2011/83/ЄС) та Загального регламенту про захист даних (GDPR), створює єдині стандарти для країн-членів ЄС, сприяючи гармонізації правових норм та захисту прав учасників договірних відносин. Проаналізовано вплив цих норм на свободу договору, зокрема питання балансу між автономією сторін та необхідністю державного регулювання.

Розглянуто внесок українських правознавців, таких як Олександр Святоцький, Наталія Кузнецова та Василь Кравчук, у дослідження принципів свободи договору. Їхні праці сприяють інтеграції українського законодавства у європейське правове поле, що є важливим кроком у контексті європейської інтеграції.

У статті також окреслено сучасні виклики, що постають перед свободою договору в умовах глобалізації та цифрової економіки. Обговорюються питання електронних договорів, захисту персональних даних, регулювання платформ онлайн-торгівлі та цифрових послуг, а також роль соціальної відповідальності компаній. Розглянуто проблемні питання, пов'язані з обме-

женням свободи договору, необхідністю державного втручання та забезпеченням рівності сторін договору.

Зроблено висновки про необхідність подальших досліджень та розвитку правової доктрини, враховуючи міжнародний досвід та кращі практики. Важливо продовжувати адаптацію договірних права до нових умов, забезпечуючи баланс між автономією сторін та захистом суспільних інтересів у глобалізованому світі.

Ключові слова: свобода договору; цивільне право; історичний розвиток; Європейський Союз; захист прав споживачів; цифрова економіка; глобалізація; державне втручання; гармонізація законодавства.

Boichuk O.I. Historical analysis of the formation and development of the principle of freedom of contract.

The article provides an in-depth analysis of the principles of freedom of contract, which is a fundamental principle of civil law, from its historical origins to its current state and challenges. Beginning with Roman law, through medieval legal thought and codifications of the 19th century, the evolution of freedom of contract can be traced. Emphasis is placed on the works of prominent thinkers such as John Locke, Adam Smith, and Friedrich Hayek, who laid the foundations for understanding contractual autonomy and economic freedom. The implementation of directives and regulations, in particular the Directive on consumer rights (2011/83/EU) and the General Data Protection Regulation (GDPR), creates uniform standards for EU member states, contributing to the harmonization of legal norms and protection of the rights of participants in contractual relations. The influence of these norms on freedom of contract is analyzed, in particular the question of the balance between the autonomy of the parties and the need for state regulation.

The contribution of Ukrainian jurists, such as Oleksandr Svyatotskyi, Nataliya Kuznetsova, and Vasyl Kravchuk, to the study of the principles of freedom of contract is considered. Their works contribute to the integration of Ukrainian legislation into the European legal field, which is an important step in the context of European integration.

The article also outlines the modern challenges facing freedom of contract in the context of globalization and the digital economy. Issues of electronic contracts, protection of personal data, regulation of online trading platforms and digital services, as well as the role of social responsibility of companies are discussed. Problematic issues related to the restriction of freedom of contract, the need for state intervention and ensuring the equality of the parties to the contract are considered.

Conclusions were made about the need for further research and development of legal doctrine, taking into account international experience and best practices. It is important to continue adapting contract law to new conditions, ensuring a balance between the autonomy of the parties and the protection of public interests in a globalized world.

Key words: freedom of contract; civil law; historical development; European Union; consumer rights protection; digital economy; globalization; state intervention; harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний прогрес у розвитку принципів свободи договору, залишаються деякі проблемні питання, які потребують подальшого дослідження та вирішення. Серед них:

1. *Обмеження свободи договору.* Свобода договору піддається різноманітним обмеженням, що можуть обмежувати автономію сторін. Ці обмеження можуть бути як законодавчими (наприклад, регулювання захисту споживачів або трудового права), так і договірними (встановлення типових умов договору). Важливим питанням є баланс між необхідністю захисту слабших сторін та збереженням договірної автономії.

2. *Необхідність державного втручання.* Однією з основних проблем є визначення меж державного втручання у договірні відносини. Надмірне регулювання може призвести до бюрократизації та зменшення ефективності ринку, тоді як недостатнє втручання може дозволити експлуатацію слабших сторін договору. Залишається відкритим питання, як знайти оптимальний баланс між цими двома крайностями.

3. *Виклики цифрової економіки.* Розвиток цифрової економіки та інтернет-комерції створює нові виклики для свободи договору. Наприклад, питання щодо електронних договорів, захисту персональних даних, регулювання

платформ онлайн-торгівлі та цифрових послуг потребують нових підходів та правового регулювання. Як забезпечити справедливі умови для всіх учасників цифрових ринків, враховуючи швидкість змін у технологіях?

4. *Захист прав споживачів.* Забезпечення захисту прав споживачів є важливим аспектом сучасного договірного права. Однак, з одного боку, необхідно захистити споживачів від недобросовісних практик, з іншого боку, не обмежувати надмірно свободу договору та інновації на ринку. Це питання стає особливо актуальним у контексті транскордонної торгівлі та гармонізації правових норм у межах Європейського Союзу.

5. *Соціальна відповідальність.* У сучасному світі зростає значення соціальної відповідальності компаній та підприємств. Це включає питання екологічної відповідальності, етичних стандартів та соціальної справедливості. Як забезпечити, щоб принцип свободи договору не суперечив вимогам соціальної відповідальності та не призводив до негативних соціальних наслідків?

6. *Гармонізація законодавства в ЄС.* Європейський Союз активно працює над гармонізацією договірного права серед країн-членів. Однак, з огляду на різноманітність національних правових систем, це завдання є складним. Як забезпечити ефективну гармонізацію, враховуючи національні особливості та традиції, та водночас створити єдиний ринок із високими стандартами захисту прав учасників договірних відносин?

7. *Вплив глобалізації.* Глобалізація призводить до зростання кількості транскордонних договорів, що створює додаткові правові виклики. Як забезпечити ефективне регулювання таких договорів, враховуючи різні правові системи та культури? Це питання стає особливо актуальним у контексті захисту прав споживачів та підприємств у міжнародних торговельних відносинах.

8. *Рівність сторін договору.* Необхідність забезпечення рівності сторін договору є постійною проблемою. Відносини між великими корпораціями та індивідуальними споживачами або малими підприємствами часто є нерівними. Як законодавство може сприяти вирівнюванню цих відносин, забезпечуючи справедливість та захист прав слабших сторін?

9. *Вплив інновацій на договірне право.* Технологічні інновації, такі як блокчейн, смарт-контракти та штучний інтелект, змінюють традиційні уявлення про договори та їх виконання. Як правова система повинна адаптуватися до цих змін, щоб забезпечити законність та ефективність нових форм договірних відносин?

10. *Роль судової практики.* Судова практика відіграє важливу роль у формуванні договір-

ного права. Рішення судів можуть впливати на тлумачення та застосування принципу свободи договору. Як забезпечити узгодженість судової практики з метою підтримання правової стабільності та передбачуваності? Розв'язання цих проблемних питань вимагає подальших досліджень та розвитку правової доктрини. Зокрема, важливо враховувати міжнародний досвід та кращі практики, адаптуючи їх до національних умов та особливостей.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз історичного розвитку принципів свободи договору, визначення ключових етапів її еволюції та сучасних викликів, які постають перед цим принципом у контексті глобалізації та технологічного прогресу. Особлива увага буде приділена ролі Європейського Союзу у формуванні сучасного правового поля для договірних відносин, включаючи заходи щодо захисту прав споживачів, регулювання цифрових послуг та захисту персональних даних.

Стан опрацювання проблематики. Принципи свободи договору є важливою темою дослідження багатьох вчених-правознавців, економістів та філософів. Серед найбільш відомих дослідників цієї тематики можна виділити: Джон Локк, англійський філософ XVII століття, зробив значний внесок у розвиток ідей, пов'язаних зі свободою договору. Його праці, зокрема «Два трактати про управління» [3], підкреслюють важливість приватної власності та особистої свободи, що є основоположними елементами свободи договору.

Адам Сміт, шотландський економіст XVIII століття, відомий як засновник класичної економічної теорії. У своїй роботі «Багатство народів» [4], він обґрунтував принципи ринкової економіки, де свобода договору відіграє ключову роль у забезпеченні економічного розвитку та конкуренції.

Фрідріх Гаек, австрійський економіст та філософ XX століття, був видатним захисником свободи договору. У своїй книзі «Дорога до рабства» [5], він аргументував, що державне втручання у вільний ринок обмежує особисту свободу та призводить до економічної неефективності.

Рудольф фон Їєрінг, німецький правознавець XIX століття, зробив значний внесок у розвиток цивільного права та концепції свободи договору. Він підкреслював важливість правової автономії суб'єктів та їхнього права на вільне укладання договорів.

Карл Ларенц, німецький правознавець XX століття, досліджував теоретичні аспекти цивільного права, включаючи свободу договору. Його роботи сприяли формуванню сучасного розуміння договірного права у Німеччині та за її межами.

У сучасному контексті багато європейських правознавців досліджують питання свободи договору в умовах інтеграції та гармонізації правових систем у межах Європейського Союзу. Серед них можна виділити таких вчених, як Х'ю Коллінз з Великобританії, який досліджує питання європейського контрактного права, та Ульріх Дросте з Німеччини, який спеціалізується на цивільному праві та європейському праві.

Роберт Александер, німецький правознавець, відомий своїми дослідженнями в галузі правової теорії та прав людини. Його роботи допомагають зрозуміти, як концепція свободи договору взаємодіє з іншими правами та свободами, що захищаються у правових системах демократичних держав.

Емануель Гаас, сучасний правознавець, досліджує питання гармонізації договірного права в межах Європейського Союзу. Його роботи сприяють розвитку єдиного підходу до свободи договору в різних країнах-членах ЄС.

Українські науковці також зробили значний внесок у дослідження концепції свободи договору, зокрема: Олександр Святоцький є одним з провідних українських правознавців у галузі цивільного права. Його дослідження охоплюють різні аспекти договірного права, включаючи питання свободи договору та її обмеження в українському праві. Наталія Кузнєцова, доктор юридичних наук, професор, також зробила значний внесок у розвиток цивільного права в Україні. Її праці зосереджені на аналізі сучасних викликів та тенденцій у договірному праві, зокрема на питаннях, пов'язаних зі свободою договору. Василь Кравчук, український правознавець, відомий своїми роботами у сфері договірного права. Він досліджує питання гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та вплив цих змін на свободу договору в Україні. Олена Харитонова, кандидат юридичних наук, доцент, активно досліджує питання договірного права, включаючи аспекти свободи договору в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Іван Качур, український правознавець, спеціалізується на цивільному праві та питаннях свободи договору. Його роботи сприяють розвитку української правової науки та гармонізації національного законодавства з європейськими нормами. Ці вчені зробили значний внесок у розвиток та розуміння концепції свободи договору. Їхні роботи є основою для подальших досліджень у цій сфері. Їхні ідеї та теорії допомагають формувати сучасне правове поле, враховуючи нові виклики та умови, що виникають у глобалізованому світі.

Виклад основного матеріалу. Принципи свободи договору є одним з основоположних принципів цивільного права, що забезпечує можливість сторонам самостійно визначати умо-

ви своїх угод. Цей принцип дозволяє учасникам правовідносин вільно вступати у договірні відносини, обирати контрагентів та формулювати зміст договорів без втручання з боку держави. Свобода договору є невід'ємною частиною сучасної правової системи та грає ключову роль у функціонуванні ринкової економіки.

Втім, свобода договору не завжди була настільки широкою та гарантованою, як сьогодні. Її розвиток пройшов довгий та складний шлях, сповнений юридичних, економічних і соціальних змін. Від римського права до сучасного регулювання Європейського Союзу, принципи свободи договору еволюціонувала під впливом різноманітних факторів, пристосовуючись до потреб суспільства. У середньовіччі договірні відносини були значною мірою обмежені впливом церкви та феодальних структур. Однак із розвитком торговельних відносин та становленням капіталістичної економіки з'явилася необхідність у більшій гнучкості та автономії у договірних відносинах. Під впливом ідей Просвітництва та економічних теорій Джона Локка та Адама Сміта свобода договору стала важливим елементом правової системи, що сприяла розвитку ринкової економіки та індивідуальної свободи. Розквіт свободи договору припадає на XIX століття, коли ліберальна ідеологія та економічний прогрес призвели до максимального розширення договірної автономії. Проте, в цей період виявилися і недоліки необмеженої свободи договору, такі як експлуатація працівників та споживачів, що вимагало державного втручання для забезпечення соціальної справедливості.

У сучасному світі принципи свободи договору залишається ключовим принципом цивільного права, але піддається значним обмеженням та модифікаціям для адаптації до нових соціально-економічних умов. Глобалізація, розвиток інформаційних технологій, соціальна відповідальність та екологічні проблеми створюють нові виклики для реалізації цього принципу. Особлива увага приділяється питанням захисту прав споживачів, регулюванню трудових відносин, оренді житла та фінансових послуг.

Європейський Союз відіграє важливу роль у формуванні сучасного правового поля для договірних відносин, впроваджуючи директиви та регламенти, які гармонізують правові норми країн-членів та забезпечують високий рівень захисту споживачів і учасників ринку. Наприклад, Директива про права споживачів (2011/83/ЄС) [1] та Загальний регламент про захист даних (GDPR) [2] встановлюють стандарти, що обмежують свободу договору задля захисту прав споживачів та персональних даних. Це есе буде присвячено аналізу історичного розвитку принципів свободи договору, ключових етапів її еволюції та сучасних викликів, що стоять перед

цим принципом у контексті глобалізації та технологічного прогресу.

Принцип свободи договору є одним із фундаментальних принципів цивільного права, який забезпечує можливість сторонам вільно укладати угоди та визначати їх умови без втручання держави. Цей принцип пройшов довгий шлях розвитку, формуючись під впливом різних історичних, економічних та соціальних факторів.

Давній світ та Середньовіччя. Перші елементи свободи договору можна знайти ще в правових системах Стародавнього Риму. Римське право надавало громадянам значну автономію в укладенні угод. Проте, існували суттєві обмеження, зокрема щодо змісту угод та їх формальних вимог. У Середньовіччі розвиток торгових відносин сприяв формуванню концепції свободи договору. Торгівля вимагала більшої гнучкості у взаємовідносинах, що призвело до виникнення різних торгових кодексів, наприклад, Лекс Меркаторія [6].

У цей час церква та феодальні інститути все ще мали значний вплив, але поступово визнавали важливість договірної свободи для економічного розвитку.

Новий час. Розвиток принципів свободи договору набув нового імпульсу в епоху Просвітництва та раннього капіталізму. Ідеї Джона Локка та Адама Сміта, які наголошували на важливості індивідуальної свободи та вільного ринку, стали основою для подальшого розвитку цього принципу. Свобода договору вважалася необхідною умовою для ефективного функціонування ринку та забезпечення економічного зростання.

У цей період починають формуватися основи сучасного цивільного права. Наприклад, французький Цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона) [7] закріпив принцип свободи договору, надаючи громадянам право вільно укладати угоди, за умови, що вони не суперечать закону та суспільному порядку.

XIX-XX століття. У XIX столітті принципи свободи договору досягла свого апогею. Ліберальна ідеологія та розвиток ринкової економіки сприяли максимальному розширенню договірної автономії. Проте, цей період також показав недоліки необмеженої свободи договору, такі як експлуатація робітників та споживачів. Зростаюча кількість соціальних конфліктів та економічних криз привела до необхідності державного втручання. В результаті з'явилися законодавчі акти, які обмежували свободу договору з метою захисту соціально вразливих груп. Наприклад, у США було прийнято законодавство про захист прав споживачів та працівників, а також анти-монопольне законодавство.

Сучасність. У сучасному світі принципи свободи договору залишається ключовим принципом цивільного права, проте вона піддається

ся значним обмеженням та модифікаціям для адаптації до нових соціально-економічних умов. Держава втручається у договірні відносини для захисту публічних інтересів, забезпечення рівності сторін та попередження зловживань. Важливими аспектами сучасної концепції свободи договору є захист прав споживачів, трудових відносин, оренди житла та фінансових послуг.

Захист прав споживачів. У сфері захисту прав споживачів встановлені численні законодавчі акти, які обмежують свободу договору для запобігання недобросовісній конкуренції та захисту споживачів від обману. Наприклад, директива Європейського Союзу про права споживачів вимагає надання повної інформації про товар або послугу, а також встановлює право на повернення товару протягом певного часу без пояснення причин. Це обмежує можливості продавців встановлювати будь-які умови в договорах продажу.

Трудові відносини. У сфері трудових відносин держава активно регулює умови праці для забезпечення захисту працівників. Трудові кодекси, колективні договори та міжнародні конвенції (наприклад, конвенції Міжнародної організації праці) обмежують можливості роботодавців у визначенні умов праці. Наприклад, мінімальна заробітна плата, обмеження робочого часу, обов'язкові відпустки та захист від незаконного звільнення є прикладами таких обмежень.

Оренда житла. Регулювання оренди житла також є важливою сферою, де свобода договору обмежується для захисту прав орендарів. Законодавчі акти встановлюють максимальні розміри орендної плати, процедури виселення, умови продовження договору оренди та інші аспекти, що захищають орендарів від зловживань з боку орендодавців. Наприклад, у багатьох країнах існують закони, що обмежують зростання орендної плати та надають орендарям права на продовження договору оренди.

Фінансові послуги. У сфері фінансових послуг держава також активно втручається у договірні відносини. Регулювання банківської діяльності, страхування, інвестиційних послуг та кредитування спрямоване на забезпечення стабільності фінансової системи та захист прав споживачів фінансових послуг. Наприклад, законодавство про захист прав позичальників, регулювання умов надання кредитів та вимоги до розкриття інформації про фінансові продукти обмежують свободу договору для банків та фінансових установ.

Глобалізація та інформаційні технології. Глобалізація та розвиток інформаційних технологій створюють нові виклики для принципів свободи договору, вимагаючи адаптації правових норм до нових умов. Інтернет-торгівля, електронні договори та цифрові послуги потребують нових

підходів до регулювання. Наприклад, законодавство про захист персональних даних, як-от Загальний регламент про захист даних (GDPR) в ЄС, обмежує можливості компаній у зборі та використанні персональних даних користувачів, що також є обмеженням свободи договору.

Європейський Союз. У межах Європейського Союзу свобода договору розглядається крізь призму інтеграції та гармонізації правових систем країн-членів. Основною метою є створення єдиного ринку, де товари, послуги, капітал та робоча сила можуть вільно переміщуватися між країнами-членами. Для досягнення цієї мети ЄС впроваджує численні директиви та регламенти, які встановлюють загальні стандарти та правила для договірних відносин. Наприклад, Директива про неправомірні умови в споживчих договорах (93/13/ЄЕС) [8] встановлює мінімальні вимоги до захисту споживачів від несправедливих умов у договорах. Аналогічно, Директива про права споживачів (2011/83/ЄС) [1] регулює питання укладання дистанційних договорів та договорів, укладених поза комерційними приміщеннями, надаючи споживачам право на інформацію та можливість відмови від договору протягом 14 днів.

ЄС також активно працює над створенням спільного ринку цифрових послуг, де свобода договору грає важливу роль. Наприклад, Регламент про єдиний цифровий ринок (EU 2018/302) [9] забороняє необґрунтоване географічне блокування та інші форми дискримінації на основі національності або місця проживання споживача.

Крім того, ЄС приділяє значну увагу питанням захисту персональних даних у договірних відносинах. Загальний регламент про захист даних (GDPR) [10] встановлює жорсткі вимоги до обробки персональних даних та надає споживачам широкі права щодо контролю за своїми даними. Це обмежує можливості компаній у зборі та використанні персональних даних, що також є важливим аспектом свободи договору.

Етичні та соціальні аспекти. Сучасний розвиток принципів свободи договору також враховує етичні та соціальні аспекти. Все більше уваги приділяється екологічній відповідальності, соціальній справедливості та корпоративній відповідальності. Держави та міжнародні організації розробляють стандарти та рекомендації, що обмежують свободу договору з метою забезпечення сталого розвитку та захисту прав людини.

Висновки. Аналіз історичного розвитку та сучасних викликів принципів свободи договору дозволяє зробити кілька важливих висновків. Історичний розвиток принципів свободи договору свідчить про її значущість як основоположного принципу цивільного права. Від римського права до сучасного законодавства, свобода договору пройшла складний шлях трансформації, адаптуючись до соціально-е-

кономічних умов різних епох. Важливу роль у становленні цього принципу відіграли роботи таких мислителів, як Дж. Локк, А. Сміт та Ф. Гаєк. Розквіт свободи договору у XIX столітті став можливим завдяки ліберальній ідеології та економічному прогресу. Однак, цей період також виявив недоліки необмеженої свободи договору, зокрема експлуатацію працівників та споживачів. Це призвело до необхідності державного втручання для забезпечення соціальної справедливості та захисту прав слабших сторін договору.

У сучасному світі свобода договору залишається важливим принципом, але піддається значним обмеженням через глобалізацію, розвиток інформаційних технологій та зростаючу роль держави у регулюванні економіки. Захист прав споживачів, регулювання цифрових послуг та забезпечення соціальної відповідальності стали невід'ємними складовими сучасного договірної права.

Європейський Союз відіграє ключову роль у формуванні сучасного правового поля для договірних відносин. Впровадження директив та регламентів, таких як Директива про права споживачів (2011/83/ЄС) та Загальний регламент про захист даних (GDPR), створює єдині стандарти для країн-членів, що сприяє гармонізації правових норм та захисту прав споживачів. Це обмежує свободу договору, але одночасно забезпечує баланс між договірною автономією та необхідністю державного регулювання.

Українські науковці, такі як О. Святоцький, Н. Кузнецова та В. Кравчук, зробили значний внесок у розвиток та дослідження концепції свободи договору в Україні. Їхні роботи допомагають інтегрувати українське законодавство у європейське правове поле, що є важливим кроком у контексті європейської інтеграції.

Подальший розвиток принципів свободи договору буде визначатися новими соціально-економічними викликами, такими як цифровізація, глобалізація та зміни у ринкових відносинах. Законодавці та правознавці повинні продовжувати адаптувати договірне право до нових умов, забезпечуючи баланс між автономією сторін та необхідністю захисту суспільних інтересів.

Таким чином, свобода договору залишається фундаментальним принципом цивільного права, який постійно еволюціонує під впливом змін у суспільстві та економіці. Важливо продовжувати дослідження та адаптацію цього принципу до сучасних викликів, забезпечуючи гармонійний розвиток договірних відносин у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Директива Європейського Парламенту і Ради 2011/83/ЄС від 25 жовтня 2011 року про права споживачів, про внесення змін до Директиви Ради 93/13/ЄЕС та Директиви Європейського Парламенту і Ради 1999/44/ЄС, а також про скасування Директиви Ради 85/577/ЄЕС і Директиви Європейського Парламенту і Ради 97/7/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-11#Text.
2. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text.
3. Теоретична система класичного лібералізму за Дж. Локком. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16152/>.
4. Дослідження про природу і причини багатства народів. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%>.
5. Політико-правові ідеї Фрідріха Гаєка щодо розвитку та значення Концепції правової держави. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/13.pdf>.
6. Лекс Меркаторія URL: https://www.bitlex.ua/uk/blog/terms/post/leks_merkatoria.
7. Цивільний кодекс Франції. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A6%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97.
8. Директива Ради 93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 року про несправедливі умови споживчих договорів URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text.
9. Regulation (EU) 2018/302 of the European Parliament and of the Council of 28 February 2018 on addressing unjustified geo-blocking and other forms of discrimination based on customers' nationality, place of residence or place of establishment within the internal market and amending Regulations (EC) No 2006/2004 and (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC (Text with EEA relevance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018R0302>.
10. Загальний регламент про захист даних. URL: <https://www.gdpr.org.ua/>.